

Στο **The Athens Review of Books**, Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου - Νοέμβριος 2016

Η εκθεμελίωση του τουρκικού κράτους

Από τον ΗΡΑΚΛΗ ΜΗΛΛΑ

Δεν μου ήταν ποτέ εύκολο να περιγράψω την Τουρκία στην Ελλάδα. Στην δεκαετία του 1990, π.χ., αντιμετώπιζα ερωτήσεις όπως: «Ποιο τουρκικό κόμμα αντιστοιχεί στο ΠαΣοΚ, στην Νέα Δημοκρατία;», «Η αριστερά στην Τουρκία είναι πλησιέστερα στο ΚΚΕ ή στον Συνασπισμό;». Ή άκουγα παγιωμένες πεποιθήσεις σχετικά με την Τουρκία όπως: «Οι

Κεμαλιστές είναι υπέρ ενός κοσμικού κράτους και υπέρ της ένταξης της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ οι Ισλαμιστές εκφράζουν μια Οθωμανιστική αντίληψη και είναι κατά της Δύσης».

Αυτού του είδους οι ερωτήσεις, γενικεύσεις και τα σχετικά στερεότυπα δείχνουν πως τα νοητικά σχήματα που χρησιμοποιούνται στην Ελλάδα για να σκιαγραφήσουν την Τουρκία βασίζονται στα «δικά μας» πρότυπα και σε οικείες αναφορές. Συνήθως εξ ιδίων κρίνουμε τα αλλότρια, ενώ η τουρκική κοινωνία έχει τις δικές της ιδιαιτερότητες, οι οποίες άλλες μοιάζουν και άλλες δεν μοιάζουν με τις «δικές μας» και με τα δεδομένα της δυτικής Ευρώπης.

Πέρα από την μηχανιστική μεταφορά κοινωνικών δομών και εννοιών από τη μια κοινωνία στην άλλη για να εξηγήσουμε τον Άλλο –μια διαδομένη πρακτική που την βλέπουμε και σε άλλες δυτικές χώρες– υπάρχουν και τα εθνικά στερεότυπα που είναι αποτέλεσμα της ιστορίας και της παιδείας. Και αυτές οι προκαταλήψεις συμβάλλουν στο να κατασκευάζεται μια ελλαδική και σε μεγάλο βαθμό φαντασική Τουρκία. Η μη ρεαλιστική αυτή εικόνα του Άλλου κόστισε στην Ελλάδα, αλλά αυτό το θέμα όπως και οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Θα περιοριστώ στο τι συμβαίνει στην Τουρκία τα τελευταία χρόνια.

Μέχρι το 2002

Για να γίνει κατανοητή η σημερινή κατάσταση της Τουρκίας πρέπει να πάμε χρονικά λίγο πίσω. Δεν έχει όριο το πόσο πίσω μπορεί κανείς να πάει. Ορισμένοι εξιστορούν τις σύγχρονες καταστάσεις με γνώμονα πολύ παλιές παραδόσεις και πολιτιστικές κληρονομίες «των Τούρκων». Πιστεύω όμως ότι όσο απομακρυνόμαστε από τις πρόσφατες εποχές τόσο ελαττώνεται η βαρύτητα της όποιας ιστορικής κληρονομιάς. Βεβαίως και η τουρκική κοινωνία έχει χαρακτηριστικά που μεταφέρει από «παλιά», αλλά θα πρέπει να αποφεύγονται οι υπερβολές. Η τουρκική κοινωνία, όπως κάθε κοινωνία, επηρεάζεται πρωτίστως από τις εξελίξεις της εποχής της. Για αυτόν τον λόγο θα πάμε λίγο πίσω, όσο πρέπει, χωρίς να αναφέρουμε σουλτάνους ή προφήτες, αλλά και δίχως να αγνοούμε και τον ρόλο της ιστορίας.

Η δική μου περιγραφή της Τουρκίας μέχρι το 2002 σε γενικές γραμμές έχει ως εξής: Το νέο τουρκικό έθνος-κράτος ιδρύθηκε το 1923 από τον Μουσταφά Κεμάλ και τους συνεργάτες του (κυρίως σχεδόν όλοι στρατιωτικοί και παλιά μέλη Νεότουρκων). Ο δρόμος που ακολούθησαν φέρει τα σημάδια της εποχής. Στην Ευρώπη είναι κυρίαρχοι ο Σαλαζάρ στην Πορτογαλία, ο Φράνκο στην Ισπανία, ο Μουσολίνι στην Ιταλία, ο Μεταξάς στην Ελλάδα, ο Χίτλερ στη Γερμανία και οι Λένιν/Στάλιν στην Ρωσία. Κάπου εδώ θα πρέπει να εντάξουμε και τον Μουσταφά Κεμάλ.

Τρεις είναι οι πυλώνες του νέου κράτους που ελέγχονται απόλυτα από τους ιδρυτές του για αρκετές δεκαετίες: Ο στρατός, η δικαιοσύνη και ορισμένα βασικά υπουργεία, όπως τα Εξωτερικών και Παιδείας. Το νέο έθνος-κράτος έχει ορισμένα χαρακτηριστικά. Έχει κληρονομήσει ένα κρατικό μηχανισμό και την αντίστοιχη γραφειοκρατία με μεγάλη διοικητική πείρα, αλλά και ένα λαό που σε μεγάλο βαθμό δεν συμμερίζεται την ιδεολογία των νέων ηγετών – των Κεμαλιστών. Αυτή η ανυπέρβλητη αντίφαση μεταξύ του παραδοσιακού/συντηρητικού λαού και των σύγχρονων/μεταρρυθμιστών ηγετών επέφερε σχεδόν νομοτελειακά τον αυταρχικό χαρακτήρα του νέου καθεστώτος. Πώς αλλιώς θα εφαρμόζονταν τα μέτρα που θα εξασφάλιζαν το νέο όραμα: μια σύγχρονη, αναπτυγμένη κοινωνία στα πρότυπα της «Δύσης»;

Το νέο κράτος δεν διέθετε τους ικανούς μηχανισμούς για να διαφωτίσει, να εκπαιδεύσει, με άλλα λόγια να *πείσει* τους πολίτες του για το ορθό της νέας ιδεολογίας. Η προσπάθεια περιορίστηκε σε μια επιφανειακή *social engineering* (κοινωνική μηχανική). Η κοινωνία διασπάστηκε σε δύο ομάδες: Στους θρησκευόμενους παραδοσιακούς, που γενικά ζούσαν στην επαρχία και στην Ανατολία, και στους «Λευκούς Τούρκους», όπως μετά χαρακτηρίστηκαν σκωπτικά, των οποίων γενικά οι καταβολές ήταν από τα Βαλκάνια και παρουσιάζονταν ως οι «σύγχρονοι», «προοδευτικοί» και «αριστεροί».

Τα θύματα αυτού του νέου σκηνικού ήταν όλες οι ομάδες που δεν ήταν συμβατές με το νέο κρατικό όραμα: Οι Κούρδοι που αναζητούσαν εθνικά δικαιώματα, οι διάφορες θρησκευτικές αιρέσεις των οποίων η παρουσία θεωρήθηκε απειλή για το νέο κράτος, οι δημοκράτες, οι σοσιαλιστές και οι διάφορες άλλες μειονοτικές ομάδες που διεκδικούσαν συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας. Ο κρατικός μηχανισμός, και κυρίως η «Δικαιοσύνη», χρησιμοποιήθηκε για την καταστολή όλων αυτών για αρκετές δεκαετίες. Με την μετάβαση στο πολυκομματικό καθεστώς οι «παρεκκλίσεις» από το κεμαλικό δόγμα «διορθώθηκαν» με διαδοχικά στρατιωτικά πραξικοπήματα (το 1960, 1971, 1980, 1997), αλλά και με αποφάσεις των δικαστηρίων: πολλοί φυλακίστηκαν και αρκετά πολιτικά κόμματα τέθηκαν εκτός νόμου.

Αυτό το καθεστώς της σύγχρονης Τουρκίας δεν έγινε επαρκώς καταληπτό στην Ελλάδα. Η μεταρρυθμιστική και εκσυγχρονιστική πλευρά των κεμαλικών προσπαθειών προβλήθηκαν και η συντηρητική/παραδοσιακή λαϊκή διαφωνία παρερμηνεύτηκε περίπου ως «σκοταδισμός». Οι Κεμαλιστές έχουν χαρακτηριστικά που εντυπωσιάζουν θετικά: Ντύνονται σύμφωνα με την ετικέτα της Δύσης και η καθημερινότητά τους δεν διαφέρει από αυτήν των ευρωπαίων, μιλούν ξένες γλώσσες, συχνά αναφέρονται στα πιο σύγχρονα ρεύματα της εποχής μας – δημοκρατία, ελευθερία, ανθρώπινα δικαιώματα κ.ά. Η δυσαρμονία των Κεμαλιστών με τα ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας δεν ερμηνεύτηκε δεόντως. Τελικά δεν έγινε ευδιάκριτη η αυταρχική και αντιδημοκρατική πτυχή της τουρκικής εσωτερικής πολιτικής και ειδικά δεν προβλήθηκαν τα αιτήματα των αντιφρονούντων και κυρίως των Ισλαμιστών που επί δεκαετίες αγνοήθηκαν, καταπιέστηκαν, λαιδορήθηκαν και ταπεινώθηκαν.

Βλέπουμε ότι στην Τουρκία τα πολιτικά αιτήματα, τα πολιτικά κόμματα και οι κοινωνικοί φορείς που διαμορφώνουν το πολιτικό κλίμα διαφέρουν από τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Δεν υπάρχουν, λ.χ., κομμουνιστικά ή σοσιαλιστικά κόμματα (εκτός από εξωκοινοβουλευτικές μικρές ομάδες), ούτε κεντρώα κόμματα όπως ΠαΣοΚ και Νέα Δημοκρατία. Δεν υπάρχουν και φιλελεύθεροι στο κοινοβούλιο (όπως και στην Ελλάδα). Υπάρχουν:

α) Ένα Κεμαλικό κόμμα (CHP, Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα) που αυτοπροσδιορίζεται «αριστερό» και κάποτε σοσιαλδημοκρατικό και που ακολουθεί την παράδοση του Κεμαλισμού (με πολλές νέες αναζητήσεις την τελευταία δεκαετία).

β) Ένα Εθνικιστικό (MHP, Κόμμα Εθνικού Κινήματος) που κάπως μοιάζει με τους ANEL αλλά έχει μεγαλύτερη απήχηση μέσα στην κοινωνία, σαφώς ικανότερα στελέχη και ειδικά τα τελευταία χρόνια ένα μετριοπαθές εθνικιστικό όραμα και πρόγραμμα.

γ) Ένα Κουρδικό κόμμα που επανιδρύθηκε επανειλημμένα επειδή συστηματικά τέθηκε εκτός νόμου και εκτός κοινοβουλίου και το οποίο εκφράζει εθνικά και εθνικιστικά αιτήματα που κυμαίνονται από ανθρώπινα δικαιώματα μέχρι αποσχιστικές αναζητήσεις.

δ) Και το Ισλαμικό (ΑΚΡ), στο οποίο θα αναφερθώ παρακάτω.

Τρεις παρατηρήσεις πριν παρουσιάσω τις πιο πρόσφατες εξελίξεις. *Πρώτον*, στην Τουρκία παραδοσιακά και μέχρι σήμερα ο πολιτικός αγώνας διεξάγεται για το ποιος θα ελέγχει το κράτος – όχι τόσο το κοινοβούλιο. Και αυτό επειδή το κράτος δεν είναι αποστασιοποιημένο από τον πολιτικό κόσμο, ασκεί μια δική του πολιτική και ορίζει τις εξελίξεις. Ως συνέπεια, η εξουσία δεν έχει νόημα εάν ένα πολιτικό κόμμα δεν ελέγχει και το «κράτος», δηλαδή τον στρατό, την Δικαιοσύνη και την γραφειοκρατία. Αυτό είναι το τίμημα του ισχυρού και αυτόνομου κράτους που έχει αποκτήσει ανεξάρτητο πολιτικό λόγο.

Δεύτερον, ο κοσμικός χαρακτήρας του τουρκικού πολιτεύματος είναι μια επίφαση. Στην πραγματικότητα το κράτος δεν έχει διαχωριστεί από την θρησκεία, αλλά όλες οι θρησκευτικές λειτουργίες ελέγχονται απόλυτα από αυτό. Μάλιστα οι βασικές πολιτικές συγκρούσεις μέσα στη χώρα σχετίζονται –και κάποτε πηγάζουν– από διαμάχες μεταξύ θρησκευτικών ομάδων (Σουνίτες/Αλεβίτες) ή «ταγμάτων» (tarikat) ή «κοινοτήτων» (cemaat). Οι θρησκευτικές, δογματικές και αιρετικές συγκρούσεις είναι στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής.

Τρίτον, εδώ αναφέρομαι πολύ γενικά στα δρώμενα της γειτονικής χώρας. Ο χώρος δεν προσφέρεται για λεπτομέρειες και παρεκκλίσεις από τις γενικεύσεις. Π.χ., τα διαδοχικά στρατιωτικά πραξικοπήματα δεν είχαν όμοιες αιτίες και αποτελέσματα. Υπήρξαν επίσης πολλές και διάφορες πολιτικές αναζητήσεις σε θέματα όπως το Κουρδικό Ζήτημα, δικαιώματα πολιτών, εξωτερική πολιτική και άλλα τις τελευταίες δεκαετίες. Αυτά τα «σκαμπανεβάσματα» υποχρεωτικά εδώ δεν αναφέρονται.

Μετά το 2002

Το 2002 το πολιτικό Ισλάμ, που σήμερα αντιπροσωπεύεται από το κόμμα του Ρ.Τ. Ερντογάν, το ΑΚΡ (Κόμμα της Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης), ήρθε στην εξουσία και παραμένει δέκα τέσσερα χρόνια κυρίαρχο έχοντας κερδίσει τέσσερις βουλευτικές εκλογές. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ότι το πολιτικό σχήμα (μοντέλο) που ανέπτυξα παραπάνω και που διήρκεσε περίπου ογδόντα χρόνια

, πλέον δεν ισχύει.

Το «Κεμαλικό» κράτος

, με τον στρατό

ό του, το δικαστικό του σώμα, με τη γραφειοκρατία του και με τα «φέουδά» του, όπως π.χ., τα Υπουργεία Εξωτερικών και Παιδείας, δεν υπάρχει πλέον. Το σημαντικό είναι ότι το κράτος που γκρεμίστηκε μάλλον δεν αντικαταστάθηκε και άφησε ένα κενό πίσω του.

Ας δούμε την πορεία αυτής της εξέλιξης. Σε όλη την περίοδο της σύγχρονης Τουρκίας το κράτος αντιμετώπισε την σιωπηλή αντίσταση μιας μεγάλης μερίδας του τουρκικού λαού. Αυτή ήταν η λαϊκή μάζα που έπρεπε να μεταλλαχθεί, να εκσυγχρονιστεί (*çağdaşlaşmak*) και να δυτικοποιηθεί

(*batılılaşmak*)

– στα πρότυπα και κατ' εικόνα του κεμαλικού υποδείγματος. Έγιναν πολλές προσπάθειες για να επιτευχθεί αυτό: Τα πρώτα χρόνια του νέου κράτους δεν κτίστηκαν τζαμιά, επέβαλαν την ανάγνωση του Κορανίου στα τουρκικά, απαγορεύτηκαν οι παραδοσιακές ενδυμασίες (υπήρξαν παραδειγματικοί απαγχονισμοί για τους παραβάτες), οι θρησκευόμενοι θεωρήθηκαν εχθροί του νέου καθεστώτος. Τα λαϊκά στρώματα αποξενώθηκαν από το κράτος, χωρίς όμως να έχουν και καμιά άλλη επιλογή.

Στην εποχή του Μ. Κεμάλ κάθε φορά που εμφανιζόταν κάποιο άλλο πολιτικό κόμμα, ταχύτατα κέρδιζε την υποστήριξη των μαζών, αλλά και πάλι ταχύτατα διωκόταν και έκλεινε. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με την ένταξη της Τουρκίας στο ΝΑΤΟ και με τη μετάβαση στο πολυκομματικό καθεστώς προέκυψαν νέες δυναμικές. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κομμάτων επέφερε και τα ανοίγματα στους ψηφοφόρους. Η δημοκρατία άρχισε να φέρνει στην επιφάνεια κοινωνικά στρώματα που μέχρι τότε ήταν στην αφάνεια.

Οι δεκαετίες του '60, '70 και '80 ήταν καθοριστικές. Η χώρα έζησε πολλές κοινωνικές

συγκρούσεις με πρωταγωνιστές όλες τις αντιπολιτευτικές ομάδες κατά του κεμαλικού καθεστώτος. Το «κράτος» πάντα βγήκε νικητής από αυτές τις διαμάχες και επιβίωσε χάρη σε τρία πραξικοπήματα μέσα σε είκοσι χρόνια. Αλλά το ταμπού του παντοδύναμου και αμετάβλητου κράτους ξεπεράστηκε. Το πολιτικό Ισλάμ πλέον ήταν μια πραγματικότητα. Πρώτα το κόμμα του Έρμπακν και μετά του Ερντογάν εξασφάλισαν την υποστήριξη μεγάλου μέρους των ψηφοφόρων.

Ο Ερντογάν και το κόμμα του εξέφρασαν κάτι νέο μέσα στην κοινωνία: Ο μέσος πολίτης –αυτός που για δεκαετίες θεωρήθηκε το αντικείμενο που έπρεπε να αλλάξει ταυτότητα και να μεταλλαχθεί σε κάτι άλλο, σε «μοντέρνο» ή σε κάτι σαν «εξευρωπαϊσμένο»– μετατράπηκε στο πρότυπο του επιθυμητού πολίτη. Ο περιθωριακός και ο περιθωριοποιημένος έγινε το μέτρο, το main stream και τελικά αναβαθμίστηκε στον κύριο της πολιτικής, αν όχι και στον κυρίαρχο. Ο Ερντογάν θεωρήθηκε ο απελευθερωτής των μαζών και ένας «από μας», εφόσον προερχόταν από λαϊκά στρώματα, με μια μέτρια παιδεία ισλαμικής σχολής (imam hatip), από μια φτωχική και υποβιβασμένη συνοικία της Κωνσταντινούπολης (Kasimpaşa), και που μιλούσε μια γλώσσα με λαϊκές εκφράσεις που θύμιζαν «πεζοδρόμιο». Οι άκομφες (για ορισμένους) εκφράσεις του είναι πλέον το ατού του.

Με τον Ερντογάν ο μέσος πολίτης βίωσε κάτι νέο. Η παρουσία του και ειδικά το ντύσιμό του (π.χ., η μαντίλα για τις γυναίκες ή το πατημένο παπούτσι), η καθημερινότητά του, οι θρησκευτικές του συνήθειες και πρακτικές έπαυσαν να θεωρούνται πρόκληση κατά του (Κεμαλικού) καθεστώτος. Όχι μόνο δεν ήταν πλέον ο παρίας ή ο λούμπεν, αλλά έγινε ο πολίτης που είχε «τον δικό του άνθρωπο» κυβερνήτη της χώρας.

Αλλά πέρα από τις εικόνες για τον «Άλλο», για τον «εαυτό» και τις «ταυτότητες», το κόμμα του Ερντογάν αποδείχτηκε επιτυχημένο και σε άλλα τρία πεδία: Στην οικονομία, στις ατομικές ελευθερίες και στην εξωτερική πολιτική – αλλά όλα αυτά μέχρι περίπου το 2010, όπως θα αναφέρω παρακάτω. Από το 2002 μέχρι το 2005 η οικονομία αναπτύχθηκε (από 9,5% που ήταν το 2001) με μέσο όρο 8% κάθε χρόνο. Στην δεκαετία 2002-2013 η εγχώρια ανάπτυξη (GDP) από 232 δισ. δολάρια έφτασε στα 823 δισ. Το κατά κεφαλήν εισόδημα στην ίδια περίοδο από περίπου 3.000 δολάρια πλησίασε τα 11.000 δολάρια, δηλαδή υπερτριπλασιάστηκε.

Ο αγώνας κατά του κεμαλικού υποδείγματος δρομολογήθηκε με αναφορές στις αρχές και αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ΑΚΡ δεν συμμερίστηκε τις «επιφυλάξεις» του Λαϊκού Κόμματος (CHP) σχετικά με την «Δύση». Διευρύνθηκαν οι ατομικές και συλλογικές

ελευθερίες. Έγιναν ανοίγματα προς τους Κούρδους και τις μη Μουσουλμανικές μειονότητες. Έτσι μια μεγάλη μερίδα διανοουμένων –αριστερών, δημοκρατών και φιλελευθέρων– υποστήριξε το ΑΚΡ.

Τα πρώτα χρόνια της πρωθυπουργίας του ΑΚΡ και η εξωτερική πολιτική ήταν επίσης επιτυχημένη. Καλές σχέσεις με τις γειτονικές χώρες (Αρμενία, Συρία, Ιράκ), όπως και με την ΕΕ, τις ΗΠΑ και το Ισραήλ, στην βάση συνεννόησης και αμοιβαίων συμφερόντων ήταν το χαρακτηριστικό αυτής της πολιτικής. Ένδειξη της αλλαγής της εξωτερικής πολιτικής ήταν επίσης η απόσυρση εμπιστοσύνης και υποστήριξης στον Ραούφ Ντενκτάς και η υποστήριξη στο Σχέδιο Άνναν στο θέμα της Κύπρου. Αυτά τα χρόνια η Τουρκία είχε αποκτήσει την φήμη του θετικού προτύπου (μοντέλο) ισλαμικού κράτους που θα μπορούσαν να μιμηθούν τα άλλα μουσουλμανικά κράτη.

Το κεμαλικό κατεστημένο όμως αντέδρασε σε δύο μέτωπα. Το 2008 οι ανώτατες εισαγγελικές αρχές άσκησαν δίωξη κατά των ηγετών του ΑΚΡ, με σκοπό να θέσουν εκτός λειτουργίας το ισλαμικό κόμμα με την κατηγορία ότι παραβίασε τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, παρά μία μόνο ψήφο, περιορίστηκε μόνο σε ποινή χρηματικού ποσού. Το στρατιωτικό κατεστημένο επίσης με διάφορες ανακοινώσεις του εξέφρασε τις διαφωνίες του κατά της νέας πολιτικής κατάστασης. Ειδικά στις 27 Απριλίου 2007 εξέδωσε μια ανακοίνωση (γνωστή ως «e-mail τελεσίγραφο») σχετικά με την εκλογή τον Αμπτουλλάχ Γκιούλ ως Προέδρου της Δημοκρατίας. Όπως βλέπουμε, το 2008 η «Δικαιοσύνη» και ο «στρατός» ήταν ακόμα στο προσκήνιο συμβάλλοντας στις πολιτικές διαμάχες.

Αυτή είναι και η εποχή που ο Ρ.Τ. Ερντογάν εξαπέλυσε την αντεπίθεσή του κατά του «κατεστημένου». Πρώτα, με μια σειρά νέων διορισμών και νέων νόμων άλλαξε τις πολιτικές ισορροπίες μέσα στο Δικαστικό Σώμα και ειδικά στο Συνταγματικό Δικαστήριο και περιόρισε τις δικαιοδοσίες των στρατιωτικών. Μετά, με μια σειρά διώξεων κατηγορήθηκαν, δικάστηκαν και καταδικάστηκαν υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί. Η δίκη που είναι γνωστή ως «Εργκενεκόν» ξεκίνησε στις 25 Ιουλίου 2008 και θεωρήθηκε σταθμός στην καταπολέμηση του «βαθέως κράτους». Ακολούθησαν και άλλες δίκες, κυρίως κατά των στρατιωτικών και με την κατηγορία «σχεδιασμού πραξικοπήματος» κατά της νόμιμης εξουσίας. Πολλοί

αποστρατεύτηκαν και πολλοί καταδικάστηκαν και φυλακίστηκαν.

Μετά το 2011

Τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 2011, με το 50% των ψήφων να πηγαίνει στο ισλαμικό κόμμα, έδειξαν ότι ο αναμφισβήτητος ηγέτης του ΑΚΡ Ερντογάν ήταν και ο απόλυτα κυρίαρχος στην πολιτική σκηνή. [1] Το σημαντικό ήταν ότι πλέον δεν υπήρχε ο κίνδυνος βίαιης ανατροπής του. Οι στρατιωτικοί είχαν χάσει το κύρος τους και η Δικαιοσύνη ελεγχόταν από τον Ερντογάν.

Μπορεί να ήταν η σιγουριά που επέτρεψε την χαλάρωση, μπορεί η χαλάρωση να προκάλεσε την απόλυτη αυτοπεποίθηση, μπορεί οι επευφημίες των μαζών να ερμηνεύτηκαν ως επιβεβαίωση του αλάνθαστου και της ανωτερότητάς του, αλλά το τελικό αποτέλεσμα ήταν ότι ο Ερντογάν μετά το 2011 έδωσε σημάδια ότι αλλάζει: προς την αυταρχικότητα και αλαζονεία. Μπορεί όμως και να μην άλλαξε, αλλά απλώς να εκδηλώθηκε ο πραγματικός του εαυτός που για πολλά χρόνια δεν ήταν φανερός. Θα μπορούσε κανείς ορμώμενος από αυτήν την περίπτωση να απαντήσει στην παλαιά ερώτηση, αν είναι οι μάζες ή αν είναι οι ηγέτες αυτοί που καθορίζουν τις ιστορικές αλλαγές, απαντώντας ότι η ερώτηση όπως τίθεται είναι ψευτοδίλημμα: οι μάζες δίνουν το μήνυμα στους ηγέτες ότι μπορούν, και αυτοί αλλάζουν τον ρουχ της ιστορίας.

Τέσσερα γεγονότα διακρίνουμε ως σημεία καμπής μετά το 2011:

□ 27 Μαΐου 2013: τα γεγονότα «Γκεζί».

□ 17/25 Δεκεμβρίου 2013: οι αποκαλύψεις των οικονομικών σκανδάλων των κυβερνήσεων.

▣ 1 Νοεμβρίου 2015: οι εκλογές με τις οποίες χάνει το ΑΚΡ την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

▣ 15 Ιουλίου 2016: το αποτυχημένο στρατιωτικό πραξικόπημα.

Μετά το 2011 ο Ερντογάν με το πατερναλιστικό του ύφος αύξησε την ένταση μέσα στην κοινωνία. Αρχισε να κρίνει συστηματικά τι είναι σωστό για τους πολίτες και καλό για τη χώρα προβάλλοντας «ισλαμικά» ▣ στην ουσία συντηρητικά– πρότυπα. Π.χ., τόνισε επανειλημμένα πόσα παιδιά πρέπει να κάνει κάθε γυναίκα (τρία για να ξέρετε!), ότι ο ρόλος της γυναίκας είναι αυτός, ότι δεν πρέπει να γίνονται εκτρώσεις, ότι δεν είναι σωστό να καταναλώνετε του «σκασμού» (tiksirincaya kadar) δημόσια οινοπνευματώδη ποτά, υποστήριξε ότι πρέπει το Κοράνι να είναι πιο σεβαστό από ένα νόμο που έκαμαν «δύο μεθύστακες» (aygax), υπονοώντας προφανώς τον Ατατούρκ και τον Ίνονου, κ.ά. Στις 27 Μαΐου 2013, μια περιορισμένη συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο Τακσίμ της Κωνσταντινούπολης εναντίον της προσπάθειας κατασκευής ενός οικοδομήματος της αρεσκείας του «ηγέτη» ▣ και ενώ ο δήμαρχος και ο υπουργός Εσωτερικών είχαν κατευνάσει τα πνεύματα λέγοντας «πήραμε το μήνυμα» και η ένταση είχε πέσει▣, ο Ερντογάν αποκάλυψε τους διαδηλωτές «πλιατσικολόγους» (zarılcu) και δήλωσε ότι «το κτίριο θα κτιστεί είτε θέλετε είτε δεν θέλετε». Οι δηλώσεις αυτές προκάλεσαν μια γενικευμένη ανάφλεξη των διαμαρτυριών που έγιναν γνωστές ως τα «γεγονότα Γκεζί». Μεγάλες διαδηλώσεις σε 79 πόλεις συνεχίστηκαν για πολλές μέρες. Υπήρξαν δέκα νεκροί και οκτώ χιλιάδες τραυματίες.

Παρά τα θετικά για το ΑΚΡ αποτελέσματα στις εκλογές ήταν σαφές ότι υπήρχε και μια έντονη δυσαρέσκεια σε μια αντιπολιτευόμενη μερίδα των πολιτών, οι οποίοι εκλάμβαναν τις «παρεμβάσεις» του Ερντογάν ως μια απειλή κατά του τρόπου ζωής τους. Αυτό σήμαινε ότι υπέβασκε ένα πρόβλημα εξουσίας ▣ και μάλιστα μια κρίση νομιμοποίησης (legitimacy). Η ανασφάλεια του Ερντογάν θα πρέπει να μετατράπηκε σε πανικό με το σκάνδαλο στις 17 και 25 Δεκεμβρίου 2013.

Θα πρέπει όμως να ξαναθυμηθούμε τι έγινε στις 7 Σεπτεμβρίου 2012 για να γίνει κατανοητή η αντίδραση του Ερντογάν σε αυτό το σκάνδαλο. Ο εισαγγελέας Σαντρεττίν Σαρίκαγια κάλεσε τον διευθυντή της Εθνικής Ασφάλειας (MIT) Χακάν Φιντάν να καταθέσει ως μάρτυρας σε μια αρκετά σκοτεινή και ύποπτη υπόθεση που σχετιζόταν με το ΡΚΚ (το κουρδικό κίνημα) και που έδινε την εντύπωση ότι μπορεί κρατικοί λειτουργοί να είχαν ανάμιξη σε αυτήν την υπόθεση, ενδεχομένως με σοβαρές ευθύνες και συνέπειες. Ο προϊστάμενος του Φιντάν ήταν ο Ερντογάν. Η υπόθεση πλησίαζε προς τον ίδιο – αυτό εξέλαβε ο τότε πρωθυπουργός. Η σύγκρουση με τον Φετχουλλάχ Γκιουλέν ήδη είχε αρχίσει. Οι συλλήψεις των στρατηγών ήδη ήταν μια καθημερινή πρακτική. Το δικαστικό σώμα φαινόταν παντοδύναμο. Γιατί να μην συλληφθεί και ο ίδιος;

Πήρε δραστικά μέτρα. Σε μια μέρα εξέδωσε νόμο και θέσπισε ότι χρειάζεται άδεια του ίδιου για να καταθέσει ο αρχηγός της MIT. Η υπόθεση έκλεισε. Όταν μετά από δεκαπέντε μήνες ξέσπασαν τα σκάνδαλα στις 17/25 Δεκεμβρίου και δρομολογήθηκε η καταδίωξη των εισαγγελέων και δικαστών που είχαν σχέση με αυτήν την υπόθεση, ο Σαντρεττίν Σαρίκαγια εγκατέλειψε την Τουρκία στις 27 Οκτωβρίου 2015, λίγες μέρες πριν το ένταλμα για τη σύλληψή του. Πολλούς μήνες μετά ο Ερντογάν είπε ότι ήταν αυτή η υπόθεση που τον ώθησε να καταλάβει ότι λειτουργεί ένα «παράλληλο κράτος» με τις οδηγίες του Γκιουλέν με σκοπό να τον ανατρέψει.

Με το σκάνδαλο στις 17/25 Δεκεμβρίου (αυτά τα γεγονότα του 2013 είναι πολύ γνωστά στην Ελλάδα και στον κόσμο) παραιτήθηκαν τέσσερις υπουργοί οι οποίοι ποτέ δεν λογοδότησαν για τις κατηγορίες (κυρίως δωροδοκίες και ξέπλυμα μαύρου χρήματος). Αλλά ο Ερντογάν που είδε ότι πάλι απειλείται από την «δικαιοσύνη», αυτήν την φορά και ο γιος του, εξαπέλυσε την αντεπίθεσή του. Κήρυξε τον Γκιουλέν αρχιτρομοκράτη και τις καταγγελίες «πραξικόπημα», άλλαξε δεκάδες εισαγγελείς και δικαστές, έκλεισε την μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδα *Ζαμάν*, την τράπεζα Άσια, πολλά σχολεία και ιδρύματα, τηλεοπτικούς σταθμούς και άσκησε γενικά πίεση στα μέσα ενημέρωσης για να καταφερθούν κατά του Γκιουλέν. Με την δικαιολογία ότι το δικαστικό σώμα ήταν διαβρωμένο από το «παράλληλο κράτος» κατέλυσε την Δικαιοσύνη και την υπέταξε στις οδηγίες του. Οι αντιπολιτευόμενοι πλέον ήταν ύποπτοι ως μέλη του «παράλληλου κράτους» και ήταν υπό διωγμόν.

Στις βουλευτικές εκλογές της 7 Ιουνίου 2015 το κόμμα του Ερντογάν έχασε την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, αν και ήταν πάλι πρώτο κόμμα. Τα τρία αντιπολιτευόμενα κόμματα (CHP, MHP, HDP), δηλαδή το Λαϊκό (κεμαλικό), το εθνικιστικό και το κουρδικό δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν για μια κοινοβουλευτική συνεργασία, κυρίως επειδή ο Ντεβλέτ Μπατσελή ως εθνικιστής (MHP) δεν δέχτηκε να συνεργαστεί με τους Κούρδους. Ο

Ερντογάν, ο οποίος πλέον είχε γίνει Πρόεδρος της Δημοκρατίας «ροκάνισε» τον χρόνο και προκάλεσε ξανά εκλογές. Το AKP πήρε πάλι ένα μεγάλο ποσοστό ό την 1η Νοεμβρίου 2015.

Αυτές οι δύο διαδοχικές εκλογές εμπειρείχαν ένα μήνυμα που θα πρέπει να είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Το AKP είχε χάσει (σε ποσοστά) μεταξύ του 2011 και 2015 περίπου το 20% της ισχύος του (από 49,83% σε 40,87%). Αλλά η αντιπολίτευση, με την αδυναμία της να σχηματίσει μια κυβέρνηση συνεργασίας, έκανε σαφές ότι δίχως το AKP στην εξουσία δεν θα υπάρξει κυβέρνηση αλλά ακυβερνησία και αστάθεια. Η ασυνεννοησία μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης ήταν και είναι ένας επιπλέον λόγος (εκτός των άλλων που αναφέρω παραπάνω) που το AKP χαίρει μιας τέτοιας ευρείας εκλογικής αποδοχής – παρά την στασιμότητα στην οικονομία τα τέσσερα τελευταία χρόνια.

Το τέταρτο σημαντικό γεγονός είναι το αποτυχημένο στρατιωτικό πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 2016, το οποίο ο Ερντογάν το βράδυ του πραξικοπήματος το αποκάλεσε «θείο δώρο» (Allahın lütfü). Γιατί δώρο; Επειδή έτσι του δόθηκε η ευκαιρία να πράξει αυτό που ήθελε. Κηρύχθηκε κατάσταση έκτακτης ανάγκης και δρομολογήθηκαν «μέτρα». Στο τέλος του τριμήνου, σύμφωνα με την εφημερίδα

Τζουμχουριέτ

, της 17 Οκτωβρίου 2016, η κατάσταση είχε ως εξής:

- Τέθηκαν σε διαθεσιμότητα 93.000 δημόσιοι υπάλληλοι.
- 60.000 δημόσιοι υπάλληλοι (κυρίως, στρατιωτικοί, δάσκαλοι και αστυνομικοί) απολύθηκαν από το Δημόσιο (χωρίς αποζημίωση).
- Συνελήφθησαν πάνω από 100 δημοσιογράφοι, ενώ 2.500 δημοσιογράφοι απολύθηκαν.
- Συνελήφθησαν 32.000 πολίτες και αξιωματικοί.

▣ Οι αρχές έκλεισαν 934 ιδιωτικά σχολεία, 1.225 συλλόγους, 15 περιοδικά, 3 πρακτορεία ειδήσεων, 35 νοσοκομεία, 15 πανεπιστήμια, 18 κανάλια τηλεόρασης, 104 βακούφια (ιδρύματα), 45 εφημερίδες, 23 ραδιοφωνικούς σταθμούς.

▣ Ακίνητα αξίας τουλάχιστον πέντε δισεκατομμυρίων ευρώ μεταβιβάστηκαν μετά από δημεύσεις, σύμφωνα με τις δηλώσεις των υπευθύνων, από τους υποστηρικτές του Γκιουλέν σε κρατικούς φορείς ή σε άλλες θρησκευτικές «ομάδες».

Τους τελευταίους μήνες και ειδικά μετά το πραξικόπημα συντελέστηκαν διάφορες βασικές αλλαγές στις πολιτικές του Ρ.Τ. Ερντογάν:

1. Άλλαξε η πολιτική στο θέμα του Κουρδικού ζητήματος. Η αναζήτηση μιας πολιτικής λύσης εγκαταλείφθηκε και επιλέχθηκε η στρατιωτική επίλυση του προβλήματος. Οι συγκρούσεις με το ΡΚΚ κλιμακώθηκαν και τα θύματα από τις δύο πλευρές είναι καθημερινό φαινόμενο. [\[2\]](#)

2. Το ΑΚΡ συμμάχησε ή τουλάχιστον συμφιλιώθηκε με το στρατιωτικό κατεστημένο. Όλες οι παλιές καταδίκες του 2008-2011 κατά των στρατιωτικών για συνωμοσίες και πιθανά πραξικοπήματα ακυρώθηκαν και θεωρήθηκαν άδικες και παράνομες πρωτοβουλίες των Γκιουλενιστών (βαθύ κράτος, παράλληλο κράτος, τρομοκρατία).

3. Αναπτύχθηκε ένας εθνικιστικός λόγος που καλύπτει και την εξωτερική πολιτική με αναφορές σε ένδοξες οθωμανικές εποχές. Οι παρεμβάσεις σε γειτονικές χώρες (Συρία και Ιράκ) εντάσσονται σε αυτήν την κατηγορία. Αυτή η πολιτική αποσκοπεί στο να προσεγγίσει τους εθνικιστές ψηφοφόρους και να εξασφαλίσει τη συμμαχία του Εθνικιστικού Κόμματος (ΜΗΡ). Η επιθετική πολιτική και ρητορεία κατά της «Δύσης» (ΕΕ και ΗΠΑ) επίσης εντάσσεται σε αυτήν την πολιτική.

4. Εξαπέλυσε μια επιθετική πολιτική με όλα τα μέσα (πολιτικά, νομικά, οικονομικά και επικοινωνιακά) κατά του Γκιουλέν και των «οπαδών» του, χωρίς να είναι σαφής η έννοια του «οπαδού». Εκατοντάδες Κούρδοι, αριστεροί, φιλελεύθεροι και γενικά διανοούμενοι που σαφώς δεν έχουν καμιά σχέση με το κίνημα Γκιουλέν, διώχθηκαν και πολλοί φυλακίστηκαν περιμένοντας να δικαστούν ως υποστηρικτές «τρομοκρατίας». Αναφέρω ενδεικτικά μερικά ονόματα:

Şahin Alpay, Ahme

t

Turan Alkan, Veysel Ayhan, Mehmet Altan

,

Ahmet Altan

,

Asl

i Erdoğan

. Οι δυο τελευταίοι είναι γνωστοί και στην Ελλάδα με τα μυθιστορήματά τους:

Το τελευταίο παιχνίδι

και

Ατελείωτη νύχτα

του Αχμέτ και

Το τόλμημα της μνήμης

της Ασλί.

(Δεν είναι τυχαίο ότι η ΕΕ ζητεί επίμονα να οριστεί με σαφήνεια ο όρος «τρομοκρατία» στον σχετικό νόμο).

5. Οι αντιπολιτευτικές δηλώσεις ή η αμφισβήτηση των κυβερνητικών ερμηνειών (σχετικά με το Κουρδικό, τους στρατιωτικούς, τον ρόλο του Γκιουλέν, τα κίνητρα της εξωτερικής πολιτικής, τα σκάνδαλα στις 17/25 Δεκεμβρίου κ.ά.) θεωρούνται από την κυβέρνηση (δηλαδή τον Ερντογάν) υπονομεύσεις των προσπαθειών του κράτους κατά της «τρομοκρατίας και των πραξικοπηματιών». Προδοσία, εν συντομία.

6. Ο Ερντογάν ελέγχει de facto απόλυτα το σώμα της Δικαιοσύνης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και το Συνταγματικό Δικαστήριο απέβαλε δύο μέλη του ως «οπαδούς του Γκιουλέν», χωρίς να υπάρχουν αποδείξεις και δικαιολογώντας την απόφασή του δηλώνοντας ότι «δεν χρειάζονται αποδείξεις όταν η κατάσταση είναι φανερή»! Η εμπιστοσύνη του λαού στη Δικαιοσύνη είναι στο ναδίρ σύμφωνα με τις σχετικές δημοσκοπήσεις.

[3]

Η «αποκρατικοποίηση» της Τουρκίας

Τα παραπάνω ήταν ορισμένα «δένδρα» της Τουρκίας, αλλά δεν πρέπει να χαθεί το «δάσος». Πολλές «λεπτομέρειες» θα πρέπει να ξεκαθαριστούν ακόμη: Ο ρόλος του Γκιουλέν, η σχέση του με τις κυβερνήσεις του ΑΚΡ, το μυστήριο που καλύπτει σήμερα τους επιτελείς του πρόσφατου πραξικοπήματος, οι σχέσεις του κράτους και των κομμάτων με τα θρησκευτικά «τάγματα» (Μπεκτασίδες, Μεβλεβίδες κ.ά.), με τους Αλεβίτες και με τις θρησκευτικές «κοινότητες» (cemaat), η προϊστορία και οι πιθανές διαφωνίες των δύο «κοινοτήτων» (Nurcu και Nakşibendi) στις οποίες ανήκουν πολλοί από τους Γκιουλενιστές και από τους ιδρυτές του ΑΚΡ αντίστοιχα. Όταν αυτά διασαφηνιστούν, τότε θα δοθούν λογικές εξηγήσεις σε εξελίξεις που σήμερα φαίνονται δυσνόητες.

Ανεξάρτητα από τις εξελίξεις και τις αιτίες τα αποτελέσματα όμως είναι εμφανή:

1. Το τουρκικό «κεμαλικό» κράτος πλέον δεν υπάρχει. Δεν υπάρχουν οι παραδοσιακοί φορείς που ήταν εκφραστές του κράτους: ο στρατός, η Δικαιοσύνη (ειδικά το Συνταγματικό Δικαστήριο) και η γραφειοκρατία που ήλεγχε την εξωτερική πολιτική.
2. Το ενδιαφέρον είναι ότι το κράτος που δεν υπάρχει δεν αντικαταστάθηκε. Μόνο φαινομενικά συμπληρώθηκαν οι θέσεις. Οι «νέοι» στρατιωτικοί ή έχουν συμμαχήσει με την εξουσία ή έχουν υποκύψει σε αυτήν ή είναι τελείως άναυδοι και ανίκανοι να παίξουν τον παλιό τους ρόλο ως φορείς του «κράτους». Το ίδιο και όλο το σώμα της Δικαιοσύνης: το κύρος της έχει χαθεί. Η δε γραφειοκρατία, μετά την απομάκρυνση των Γκιουλενιστών, οι οποίοι ήταν η «διάνοηση των ισλαμιστών», δεν έχει την ικανότητα να αναλάβει πρωτοβουλίες.
3. Η αλλαγή αυτή έχει τρεις συνέπειες. Η πρώτη έχει σχέση με τις ισορροπίες μεταξύ των τριών κρατικών εξουσιών. Αυτές δεν υπήρξαν ποτέ στη σύγχρονη Τουρκία με την έννοια του Δυτικού Κόσμου. Αλλά υπήρξε ένα «α λα τούρκα» μοντέλο. Οι (εκλεγμένες) κυβερνήσεις

ήταν η νομοθετική εξουσία. Ο στρατός και η Δικαιοσύνη είχαν την γενική εποπτεία. Η πρώτη είχε την υποστήριξη των ψηφοφόρων, η δεύτερη τα όπλα και την νομιμοποιητική κληρονομιά του κεμαλισμού. Και οι δύο πλευρές δεν μπορούσαν να πάνε στα άκρα επειδή πάντα υπήρχε η απειλή της άλλης πλευράς που θα μπορούσε να αντιδράσει αν πιεζόταν. Αυτές οι δυνάμεις εξισορρόπησης δεν υπάρχουν πια. Όλη η εξουσία βρίσκεται στα χέρια ενός ατόμου.

4. Η δεύτερη συνέπεια είναι ότι με την επικράτηση των ισλαμιστών του Ερντογάν και με την ταυτόχρονη απομάκρυνση των ισλαμιστών του Γκιουλέν και των κεμαλιστών από τις κρατικές θέσεις, άλλαξε η ταξική και η πολιτιστική σύνθεση των παραγόντων του κράτους. Ούτε οι Κεμαλιστές ούτε οι Γκιουλενιστές υπήρξαν «πραγματικά Δυτικοί», ωστόσο πάντα δήλωναν ότι σε πολλά θέματα είχαν ως πρότυπο την Δύση. Αλλά και η γεωγραφική και πολιτισμική προέλευση των Κεμαλιστών υπήρξαν τα Βαλκάνια, όχι οι επαρχίες της Ανατολίας. Οι διαφορές φαίνονται «με το μάτι»: η μαντίλα, το μουστάκι, η «χωριάτικη» προφορά, η συστηματική προσευχή, η αποφυγή του ποτού, θρησκευτικές συνήθειες. Αυτή είναι η νέα ηγεσία. Η στροφή έγινε και σε αυτόν το τομέα: προς την «Ανατολή», στις αξίες της επαρχίας, την Μέση Ανατολή και απομάκρυνση από τη Δύση.

5. Το τρίτο και το αυτονόητο: Οι Κεμαλιστές είχαν μια μακρόχρονη πείρα στην διαχείριση του κράτους. Αν και κάποτε απόλυτα αυταρχικοί, κρατούσαν τα προσχήματα, ήξεραν τι συνέβαινε στον κόσμο, ήξεραν τα όριά τους και τι θα έπρεπε να αποφύγουν. Ήταν και αποτελεσματικοί. Η ομάδα του Ερντογάν υστερεί σε αυτά.

Προσπάθησα να περιγράψω την κατάσταση της σημερινής Τουρκίας. Στο τέλος πρόσεξα ότι δεν χρησιμοποίησα πολιτικούς χαρακτηρισμούς για το καθεστώς. Αυτό το αφήνω στους αναγνώστες. Φοβάμαι ότι ο Ερντογάν και οι στενοί του συνεργάτες πήραν πολλά ρίσκα, έκαψαν πίσω τους γέφυρες και θα τους είναι δύσκολο να κάνουν υποχωρήσεις. Ο Ερντογάν θα υπάρξει επιθετικός γιατί δεν έχει άλλες επιλογές. Είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς το μέλλον όταν οι αποφάσεις παίρνονται ad hoc με βασικό μέλημα την επιβίωση. Το χάος που έχει προκύψει δεν είναι μόνο απρόβλεπτο, είναι και αγχωτικό και επικίνδυνο.

[1] Στις ακόλουθες βουλευτικές εκλογές το ΑΚΡ ήταν πρώτο κόμμα και σχημάτισε

κυβέρνηση εκτός από τις εκλογές του Ιουνίου 2015/6:

3 Νοεμβρίου 2002 – 34.28%

22 Ιουλίου 2007 – 46.58 %

12 Ιουνίου 2011 – 49.83 %

7 Ιουνίου 2015 – 40.87 %

1 Νοεμβρίου 2015 – 49.50 %.

[2] Σύμφωνα με μια λεπτομερή έκθεση του τουρκικού Κέντρου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (IHD

) που πρόσκειται στους Κούρδους, τους πρώτους εννέα μήνες του 2016 στην Νοτιοανατολική Τουρκία υπήρξαν 40.573 παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 1.481 νεκροί και 1.907 τραυματίες. Βλ.

goo.gl/rvjWW0

)

[3] Σύμφωνα με τη δημοσκόπηση της εφημερίδας *Türkiye*, μόνο το 16% των πολιτών πιστεύει ότι η Δικαιοσύνη είναι ανεξάρτητη, ουδέτερη και δίκαιη. Βλ. goo.gl/rxjLYm